

ŻYCIE I DZIAŁALNOŚĆ LITERACKA OROZJUSZA

W chrześcijańskim katalogu pisarzy "De viris illustribus" żyjącego w 2. poł. V w. galijskiego autora Gennadiusza pod numerem 39 czytamy:

"Kapłan Orozjusz pochodził z Hiszpanii. Był mężem wymownym i znawcą historii. Przeciwko tym, co oskarżali imię chrześcijańskie twierdząc, że nauka Chrystusa spowodowała upadek cesarstwa rzymskiego, napisał siedem ksiąg, w których wyluszczył klęski żywiołowe, nieszczęścia i niepokoje całego prawie świata wykazując, że właśnie dzięki chrześcijańskiej wierze cesarstwo rzymskie trwa jeszcze teraz i w pokoju przez kult Boga zachowuje spokojne panowanie. W pierwszej księdze opisał położenie świata, oblanego oceanem i rzeką Tanais, położenie miejscowości oraz nazwy, liczbę i obyczaje ludów, właściwości krajów, powody wojen i początki tyranii naznaczone krwią bliskich. Jest to Orozjusz, którego Augustyn posłał do Hieronima dla wyrażenia mu podziwu. Wracając, pierwszy przywiózł na Zachód znalezione dopiero wówczas relikwie świętego Szczepana. Żył za ostatnich prawie lat cesarza Honoriusza"¹.

Przytoczone wyżej świadectwo nie jest zbyt dokładne i wyczerpujące, choć czasowo stosunkowo bliskie. Jego autor nie zna daty urodzenia ani śmierci Orozjusza, nic nie mówi o jego pochodzeniu oraz zbyt pobieżnie omawia jego działalność literacką. W niniejszym artykule zamierzam przedstawić, na podstawie zachowanych świadectw starożytności, życie i działalność Orozjusza oraz omówić jego dzieła i ich znaczenie dla rozwoju literatury chrześcijańskiej. Zadanie to wydaje się być użyteczne i celowe, gdyż autor ten dotychczas zajął niewiele miejsca w polskiej bibliografii partystycznej².

1 De viris illustribus 39, PL 58, 1080-1081.

2 Por. A. Bober, Antologia patrystyczna, Kraków 1965, 334-335 /przeład 2 małych fragmentów: historiae adversus paganos VII 7 i VII

I. ŻYCIE OROZJUSZA

Wspomniany wyżej Gennadiusz nazywa Orozjusza "presbyter Hispanus", czym potwierdza jego hiszpańskie pochodzenie. Wiadomości o pochodzeniu Orozjusza znajdujemy głównie w liście biskupa Saragossy Brauliona do biskupa Bragi Fruktuoza, gdzie jest mowa o rzymskiej prowincji Galecji, z której pochodził Orozjusz³. Już jednak wcześniej Awitus z Bragi uważał Orozjusza za swego rodaka, nazywając go "compresbyter meus"⁴. Również Augustyn poświadcza pochodzenie Orozjusza z Galecji: w liście bowiem do Hieronima pisał, iż Orojusz przybył z Hiszpanii od strony wybrzeża Atlantyku⁵, gdzie właśnie leży Galecja. Z powyższych danych wynika, że ojczyzną Orojusza była Braga, leżąca w rzymskiej prowincji Galecji w Hiszpanii⁶. Niewiele można powiedzieć o wychowaniu i wykształceniu naszego pisarza. Z tego, o czym później będzie mowa, wynika, że Orojusz był synem chrześcijan i od dziecka był wychowany po chrześcijańsku.

Fakt, że Orojusz tak szczegółowo potraktował historię Hiszpanii, każe się nam domyślać, jak mocno był on związany ze swoją rodzinną ziemią. Na kartach jego "Historii" znajdujemy dowody miłości do własnej ojczyzny, zadowolenia i dumy ze swoich przodków, jak też ślady krytyki rzymskich obyczajów⁷. Należy jednak pamiętać, że Orojusz mimo całego swego przywiązania do ojczyzny, pozostaje zawsze obywatelem rzymskim, a dobro ziemi hiszpańskiej uzależnia od trwałości "imperium Romanum". Dlatego też z największą dumą wspomina,

49/; K. Obrycki, Opis świata starożytnego. Wstęp, przekład, komentarz /Historiae adversus paganos I 2/, "Vox Patrum" 4/1984/ z. 6-7, 392-410.

3 Epistola 44 /Ad Fructuosum/, PL 80, 698-699.

4 Epistola ad Palchonium, PL 41, 806.

5 Epistola 166, 2, CSEL 44, 547.

6 Niektórzy powołując się na wyrażenie z "Historiae adversus paganos" VII 22, 8, CSEL 5, 483: "Tarraconem nostram", uważają, że ojczyzną Orojusza była Taragona. Por. tamże, VI 21, 19 i I 2, 104; E. Corsini, Introduzione alle "Storie" di Orosio, Torino 1968, 15 nn. podaje przegląd wypowiedzi na ten temat.

7 Historiae adversus paganos V 1 oraz 4-7, CSEL 5, 277 i 283-295.

iż Hiszpania dała państwu rzymskiemu niezwykle zdolnych cesarzy, jak np. Teodozjusza oraz zaznacza, że stąd nie wyszedł ani też nie znalazł tu schronienia czy oparcia żaden uzurpator⁸. Duży wpływ na Orozjusza wywarło jego zetknięcie się z barbarzyńcami⁹. Był on bowiem świadkiem ich najazdu na Hiszpanię i sam czynnie z nimi walczył¹⁰. Podobnie jak inni mieszkańcy Galesji starał się przystosować do rządów najeźdźców¹¹. Hiszpanię stawiał nawet jako przykład możliwej koegzystencji Rzymian i barbarzyńców¹², choć sam musiał uciekać z ojczyzny¹³.

Nie posiadamy dokładnych informacji o wykształceniu Orozjusza. Można przypuszczać, że dobrze był obeznany z łacińską i grecką literaturą klasyczną, zwłaszcza z historiografią starożytną o czym świadczą zarówno liczne cytaty autorów starożytnych, jak też wyraźne deklaracje i gęsto rozsiane w tekście popisy erudycyjne. Nie obca mu była literatura chrześcijańska i długa jest lista autorów, z których korzystał przy opracowywaniu swoich dzieł. Szczególne miejsce zajmują tu św. Augustyn i św. Hieronim, z którymi łączyły go bliskie i przyjacielskie stosunki.

A. Lippold jest jednak zdania, że Orozjusz znał bardzo słabo grekę lub w stopniu niewystarczającym, co uniemożliwiało mu korzystanie ze źródeł pisanych w tym języku¹⁴.

Najbardziej znanym okresem życia Orozjusza jest jego pobyt u Augustyna. Biorąc pod uwagę zarówno czas napisania przez Augustyna odpowiedzi na przedstawione mu przez Orozjusza "Commonitorium", jak i przesłany przez ręce Orozjusza list Augustyna do Hieronima¹⁵,

8 Por. A. Lippold, *Introduzione*, in: *Orosio, Le storie contro i pagani*, Milano 1976, s. XIII.

9 Por. A. Lippold, *Rom und die Barbaren in der Beurteilung des Orosius*, Diss., Erlangen 1952.

10 *Historiae adversus paganos* VII 43, 14, CSEL 5, 562.

11 Tamże, III 20, 8, CSEL 5, 184.

12 Tamże, VII 41, 5-10, CSEL 5, 553-555.

13 Tamże, III 20, 6-7 oraz V 2, 1, CSEL 5, 183 i 280

14 Por. A. Lippold, *Introduzione*, dz.cyt., s. XXXIV.

15 Por. *Ad Orosium contra Priscillianistas et Origenistas*, PL 42, 669-678 oraz *Epistola 166 /Augustyna do Hieronima o pochodzeniu duszy/*, CSEL 44, 545-585. Jest on także w zbiorze listów św. Hieronima, por. *Św. Hieronim, Listy*, tłum. J. Czuj, III, Warszawa 1954, 330-352.

ustala się, że nasz autor przybył do Afryki przed 415 rokiem. Nie w pełni jasny jest jednak powód podróży Orozjusza. A. Lippold twierdzi, że planował on od dawna podróż do Afryki, a inwazja Wandalów na Hiszpanię jedynie ją przyspieszyła¹⁶. Sam zresztą Orozjusz pisał o tym w prologu do swego "Commonitorium":

"Wyjaśniam, dlaczego przybyłem: wyruszyłem z ojczyzny wbrew woli, bez nagłej konieczności i bez wyraźnego planu. Gnany byłem jakąś tajemniczą siłą, aż wylądowałem na wybrzeżach tej ziemi. Tu wreszcie pojąłem i zrozumiałem; miałem polecenie, żebym przybył do ciebie /Augustyna/"¹⁷.

Słowa te dowodzą, jak wielkie było pragnienie spotkania się z najlepszym nauczycielem owych czasów - Augustynem. Powodem zaś afrykańskiej podróży były istotne odchylenia doktrynalne w kościele hiszpańskim: chodziło tu o postawę biskupów Eutropiusza i Pawła. W związku z nimi Orozjusz przedstawił Augustynowi "Commonitorium de errore Priscillianistarum et Origenistarum"¹⁸. E. Corsini dodaje, że Orozjusz był również bardzo użyteczny Augustynowi jako kapłan¹⁹, którego obecność sprawiła mu niemałą radość.

Oto jak sam Augustyn w liście do Hieronima opisuje spotkanie z Orozjuszem:

"Staje przede mną młodzieniec pełen zapału, brat w katolickiej wierze, choć ze względu na młody wiek mógłbym go nazwać synem, a ze względu na dostojność - towarzyszem w kapłaństwie. Człowiek o umyśle czujnym, płomienną elokwencji, miłujący naukę i pragnący być pożytecznym w domu Pana /.../ Odbył podróż znad brzegów Oceanu, zaufawszy pogłoskom, że mógłbym go nauczyć wszystkiego, czego zapragnie; przyjdzie mu więc przeżyć wielkie rozczarowanie i dostanie nauczkę, by w przyszłości nie zwracać uwagi na wieści o mojej wiedzy. Oczywiście nauczyłem go tego, co sam umiałem i poradziłem mu, do kogo ma się zwrócić, by posiąść wiedzę mi nieznaną, to znaćzy posłałem go do ciebie /Hieronima/. Ponieważ zaś

16 Por. A. Lippold, *Introduzione*, dz.cyt., s. XX-XXI.

17 *Commonitorium de errore Priscillianistarum et Origenistarum* 1, CSEL 18, 152.

18 Tamże, 1, CSEL 18, 151; por. Augustinus, *Epistola* 166, 1, 2, CSEL 44, 547.

19 E. Corsini, *Introduzione*, dz.cyt., 9 nn.

chętnie przyjął moją radę, czy też moje polecenie, poprosiłem go, by po powrocie do kraju udał się w tamtą stronę²⁰.

Skromność wielkiego nauczyciela z Hippony, jak widać, godna jest podziwu: nie czuje się on odpowiednim i dostatecznym mistrzem dla tak wymagającego ucznia i odsyła go do Hieronima. Dostrzega jednak w Orozjuszu wiele zalet ducha, które czynią go najlepszym powiernikiem jego zamiarów. Piszze o nich polecając Hieronimowi Orozjusza jako swego zaufanego wysłannika:

"Od dawna pragnąłem spotkać posłańca, którego mógłbym wysłać do ciebie, ale niełatwo było znaleźć kogoś, kto łączyłby w sobie jego zalety: wierność, natychmiastowe posłuszeństwo i przyzwyczajenie do długich wędrówek. Tak więc, kiedy natknąłem się na tego młodzieńca, uświadomiłem sobie, że o takiego właśnie prosiłem Boga"²¹.

Jakie wrażenie wywarła osoba i nauka Augustyna na Orozjuszu? Odpowiedź na to pytanie wymaga oddzielnego opracowania. Tu jednak wystarczy zaznaczyć, że spotkanie ze sławnym biskupem Hippony wzbudziło w nim niezwykle podziw, a charyzmatyczna powierzchowność Augustyna podzielała na niego wręcz przytłaczająco: Orozjusz poczuł się szczęśliwy, że może siebie nazwać przyjacielem i uczniem tak wielkiego mistrza²².

Dla Orozjusza ważne było także spotkanie z drugą wielką postacią - świętym Hieronimem. Miało ono miejsce w Palestynie, dokąd go wysłał Augustyn. Okazją do tego były listy dotyczące zagadnień egzegetycznych, które Biskup Hippony skierował do Hieronima²³. Orojusz przybył do Palestyny na początku lata 415 roku. Jego plan podróży

20 Epistola 166, 1, 2, CSEL 44, 547-548.

21 Tamże, CSEL 44, 548.

22 Por. Augustinus, Epistola 169, 2 /Ad Evodium/, CSEL 44, 612.

23 Por. Augustinus, Epistola 166 i 167, CSEL 44, 545-585, 586-609.

zakładał, że po spotkaniu z Hieronimem, podczas którego miał otrzymać także wskazówki, jak trzeba walczyć z błędami pryscylian i zwolenników Orygenesesa²⁴, powróci do Hiszpanii, zatrzymując się po drodze w Afryce: wtedy przekaże Augustynowi odpowiedź Hieronima na przesłane mu listy. Tymczasem sytuacja nagle się zmieniła. Orozjusz bowiem został zaproszony na synod palestyński w Diaspolis, który obradował nad sprawą Pelagiusza. Orientując się dobrze w poglądach Kościoła afrykańskiego na tematy pelagiańskie, miał tam razem z Hieronimem bronić doktryny katolickiej. Podczas obrad przedstawił decyzje synodu w Kartaginie z 412 r. oraz tezy sporządzone przez Augustyna przeciwko Pelagiuszowi²⁵. W synodzie mieli również wziąć udział biskupi z Zachodu: Heros z Arles i Łazarz z Aix, ze strony zaś Pelagiusza biskup Jerozolimy Jan, z którym Orozjusz popadł w konflikt w toku burzliwej dyskusji nad doktryną Pelagiusza. Owoce swej palestyńskiej polemiki z pelagianami, przedstawił później Orozjusz w dziele pt. "Liber apologeticus contra Pelagianos"²⁶.

Krótki pobyt Orozjusza w Palestynie nie ograniczył się wyłącznie do polemiki. Były też momenty przyjemne, do których niewątpliwie należało spotkanie w Jerozolimie z rodakiem kapłanem z Bragi Awitem²⁷. Odbyło się ono w grudniu 415 r. i zbiegło się ze znalezieniem relikwii św. Szczepana²⁸. Awit skorzystał z okazji, by przez Orozjusza przesłać część relikwii św. Szczepana wraz z łacińskim dokumentem sporządzonym przez Lucjana do biskupa Bragi Palkoniusza²⁹. Na początku więc 416 r. wyruszył Orozjusz w drogę powrotną z Jerozolimy, wioząc ze sobą cenne relikwie św. Szczepana, listy biskupów Herosa i Łazarza do biskupów afrykańskich, zawierające decyzję o odrzuce-

24 C. Torres, La historia de Paulo Orosio, "Revista de Archivos Bibliotecas y Museos", 61/1955/ 111 twierdzi, że Augustyn nie dał w piśmie "Ad Orosium" definitywnej odpowiedzi na pytanie dotyczące doktryny Orygenesesa na temat duszy ludzkiej i dlatego odesłał Orozjusza do Hieronima.

25 Por. E. Corsini, Introduzione, dz.cyt., 13-14.

26 PL 31, 1173-1212 i CSEL 5, 603-664.

27 Commonitorium 3, CSEL 18, 155: "duo cives mei Avitus et alius Avitus".

28 Por. Epistola ad Palchomium, PL 41, 806.

29 Por. tłumaczenie łacińskie dokumentu kapłana Lucjana o odnalezieniu relikwii św. Szczepana: Epistola Luciani ad omnem Ecclesiam de revelatione corporis Stephani, PL 41, 807-818.

niu herezji pelagiańskiej na Wschodzie³⁰ oraz listy Hieronima adresowane za Ocean³¹ i do Augustyna³². Zgodnie z umową zatrzymał się u Augustyna w Hipponie - o czym dowiadujemy się z dokumentów synodu kartagińskiego z 416 r.³³, a następnie skierował się do Hiszpanii. Na początku 417 r. Orozjusz znalazł się w Mehón /Minorka/, gdzie pozostawił relikwie św. Szczepana, gdyż - jak czytamy w liście biskupa Sewera³⁴ - nie mógł przedostać się do Hiszpanii³⁵. Po krótkim pobycie na Minorce wraca do Afryki i u boku Augustyna w Hipponie spędza dalsze lata swojego życia. Tu też - jak sam stwierdza³⁶ - rozpoczyna pracę nad najważniejszym dziełem swego życia, nad "Historiarum adversus paganos". Po półtorarocznej intensywnej pracy dzieło to zostało ukończone³⁷. Nie wiadomo, czy Orozjusz nie otrzymał polecenia napisania tego dzieła od Augustyna jeszcze przed podróżą do Palestyny³⁸. Pewne jest jedynie to, że było ono zredagowane w latach 417-418, gdy jego autor pracował pod okiem Augustyna³⁹.

- 30 Augustinus, Epistola 175, 1, CSEL 44, 653-654.
31 Augustinus, Epistola 153, 1, CSEL 44, 395.
32 Augustinus, Epistola 151, 13, CSEL 44, 391.
33 Augustinus, Epistola 175, CSEL 44, 652-662; Mansi IV 321-324.
34 Epistola Severi ad omnem Ecclesiam, PL 41, 821-832; G. Segui Vidal, La carta enciclica del obispo Severo, Palma de Mallorca 1937, 151.
35 Niełatwo jest ustalić, co skłoniło Orozjusza, by w drodze powrotnej do Hiszpanii odwiedził Minorkę. G. Segui Vidal wysuwa dwie hipotezy: Orozjusz schronił się w Mahón ze strachu przed Wandalami, lub też uciekł przed burzą na morzu, która go spotkała w odległości 12 mil od Cieśniny Gibraltarskiej - o czym wspomina w *Historiae VII*, 43, 10-11, 2, CSEL 5, 561-562. Na Minorkę przybył Konsencjusz. Odważny przeciwnik pryscylian, zwolennik świętego Augustyna, z którym Orozjusz chciał się spotkać.
36 *Historiae I*, Prologus 11, CSEL 5, 4.
37 *Por. Historiae I*, 1, 5 nn i VII 43, 19, CSEL 5, 6, i 563-564.
38 Nie wspomina o tym dziele Augustyn w listach przesłanych do Hieronima, gdy mówi o jego życiu /por. Epistola 166, 1, 2/, ani nie wymienia go sam Orozjusz, gdy podaje swój życiorys w "Liber apologeticus" 29, 2, CSEL 5, 652.
39 Th. von Mörner, *De Orosii vita eiusque "Historiarum libris septem adversus paganos"*, Diss., Berlin 1844, 21 nn., 68, uważa, że cztery pierwsze księgi "Historii przeciw poganom" Orozjusz napisał w Palestynie, a dalsze trzy po powrocie do Afryki. Dopiero potem udał się do Hiszpanii, by przekazać relikwie św. Szczepana dla miasta Bragi. G. Fink, Paul Orose et sa conception de l'histoire, Aix-en-Provence 1951, 23 nn, jest zdania, że Orozjusz po przybyciu do Afryki po 410 r. spotkał się z Augustynem na przełomie lat

Dalsze losy Orozjusza pozostają nieznanne. Być może spędził on resztę swego życia na ziemi afrykańskiej. Gennadiusz twierdzi - jak wyżej powiedziano - że Orozjusz działał jeszcze po 418 r., bo żył "za ostatnich prawie lat cesarza Honoriusza", który rządził zachodnią częścią Imperium w latach 395-423. Stąd to G. Fainck wysunął wniosek, że Orozjusz zmarł w 423 roku⁴⁰; wniosek ten jednak nie jest pewny.

Podobnie jak data śmierci, niepewna jest również data urodzenia Orozjusza. Przy jej ustalaniu podstawą jest fakt, że przybył on do Afryki już jako kapłan - młodzieniec przed 415 rokiem. Augustyn zwraca również uwagę na młodość Orozjusza w liście do Hieronima, pisząc: "Ecce venit ad me religiosus iuuenis /.../ aetate filius. /.../ Ubi ergo istum iuuenem expertus sum /.../"⁴¹. Także jego rodak Awit, z którym spotkał się w Palestynie, nazywa go bratem w kapłaństwie i synem⁴². Powyższe świadectwa trzeba uzupełnić informacją, że w kościele hiszpańskim wymagano od kandydata ukończenia 30 lat, by można mu było udzielić sakramentu kapłaństwa⁴³, jakkolwiek znane były wypadki wcześniejszego udzielania święceń⁴⁴. Biorąc więc pod uwagę

412/13. Zamiar napisania "Historii przeciw poganom" podjął w czasie podróży do Palestyny, a dzieło wykończył po powrocie do Afryki i w 417/18 r. wręczył Augustynowi. Podobną hipotezę stawia B. Lacroix, *Orose et ses idées*, Montréal-Paris 1965, 42-43: Do Afryki przybył Orozjusz w latach 412/13, gdy Augustyn ukończył I-III księgi "De civitate Dei". Wtedy to rozpoczął Orozjusz pracę nad "Historią przeciw poganom", a ukończył ją w 417 lub 418 roku.

40 Por. G. Fink, dz.cyt., 53 nn.

41 Epistola 166, 2, CSEL 44, 547-548.

42 Epistola Aviti ad Palchonium, PL 41, 805-808.

43 List papieża Sylwestra do uczestników Soboru Nicejskiego I /CCh 6, Collectio Canonum, 71-72: Si quis ad clericatum promovendi desiderat, hoc iustum est ut non sit ante XXIIII annum subdiaconus, ante XXV diaconus et ante XXX presbyter. Por. Synodus Carthaginensis, CCh 6, 68 i Concilium Neocesariense; CCh 6, 76.

44 Por. Hieronymus, Epistola 82, 8 /ad Theophilum/, PL 22, 740.

obydwa fakty: młodość i kapłaństwo, ustala się, że Orozjusz mógł mieć w momencie spotkania z Augustynem 30-40 lat⁴⁵. Jeśli pierwsze jego spotkanie z Augustynem miało miejsce w 415 roku, to rok 384 można przyjąć jako terminus ante quem jego urodzenia⁴⁶.

Do kwestii spornych należy również imię naszego pisarza. Filologowie są zdania, że właściwym jego imieniem jest Orozjusz /Orosiusus/, a imię Paweł /Paulus/ dodano później. Niektórzy twierdzą, że imię "Paulus" jest wynikiem błędnej interpretacji litery P, która jest skrótem wyrazu "presbyter": Augustyn bowiem i Hieronim zawsze mówią o Orozjuszu kapłanie⁴⁷. Natomiast u Jordanesa⁴⁸ oraz w przechowywanym w Bibliotece Laurentyńskiej we Florencji fragmencie rękopisu dzieła Orozjusza⁴⁹, spotykamy imię "Paulus Orosius". Te dwa świadectwa, pochodzące z VI w., zadecydowały więc o tym, że nasz pisarz nazwany został Pawłem Orozjuszem /Paulus Orosius/: przy czym Paweł /Paulus/ było imieniem rzymsko-chrześcijańskim, a Orozjusz /Orosius/ imieniem rodzowym⁵⁰.

II. DZIEŁA OROZJUSZA

Dorobek literacki Orozjusza stanowią trzy dzieła: dwa z nich mają charakter polemiczny, trzecie zaś historyczny. Pisma te zjednały mu miano polemisty, historyka, przyjaciela Biblii i tego wszy-

-
- 45 K. A. Schöndorf, Die Geschichtstheologie des Orosius, Diss., München 1952, 5, ustala na podstawie terminu "iuvenis" wiek Orozjusza na 25-30 lat w momencie spotkania z Augustynem.
- 46 Por. B. Lacroix, dz.cyt., 269.
- 47 Por. H. Sauvage, De Orosio, Paris 1874, 6; Th. von Mörner, dz.cyt., 17; P. B. Gams, Die Kirchengeschichte von Spanien, Regensburg 1864, II, 399.
- 48 Jordanis Romana et Getica. Getica IX, 70, MGH Auctores V 1.
- 49 Czytamy tam: "Pauli Orosij lib. V explicit" - por. García y Villada, Historia Eclesiástica de España, I, 2, Madrid 1929, 264.
- 50 Fakt, że Augustyn, Hieronim i Braulion nazywają go Orozjuszem, bynajmniej nie oznaczają, że nie miał on innych imion. W świetle przytoczonych wyżej dowodów z VI w. za nieuzasadnione należy uznać domniemanie o błędnej interpretacji litery P od "presbyter"; litera P bowiem może być początkiem imienia: "Petrus", "Publius" i innych.

stkiego, co stanowi ortodoksję carześcijańską.

Dziełem najwcześniejszym jest: "Commonitorium de errore Priscillianistarum et Origenistarum" /Pismo ostrzegawcze o błędach pryscylian i zwolenników Orygenesesa/. Jest to właściwie list skierowany do Augustyna, w sprawie błędów doktrynalnych głoszonych przez pryscylian i zwolenników Orygenesesa. Orozjusz już jako młody kapłan hiszpański, zdawał sobie sprawę ze spustoszeń, jakie czynią w duszach Hiszpanów fałszywe i zgubne doktryny. W 414 r., a może nieco wcześniej, przybył do Augustyna, przywożąc ze sobą gotowe "Commonitorium" w tej sprawie. Nie wiadomo, kiedy je napisał. Wszystko wskazuje na to, że sporządził je jeszcze przed wyjazdem do Afryki, a więc przed 415 rokiem. Biskup Hippony przyjął Orozjusza, jak wspominaliśmy, życzliwie i przyjaźnie oraz potraktował go jak współbrata w wierze katolickiej, towarzysza w kapłaństwie i jak swego syna. Wysoko też ocenił jego zdolności i zalety umysłu⁵¹. Można więc przypuszczać, że dobrze również ocenił jego pismo w sprawie błędów doktrynalnych, które niepokoiły wtedy ziemie hiszpańskie. Świadczy o tym niewątpliwie odpowiedź Augustyna: "Ad Orosium contra Priscillianistas et Origenistas" /Do Orozjusza przeciwko pryscylianom i zwolennikom Orygenesesa/, napisana już w 415 roku⁵², jak też wzmianki w liście do Ewodusza na temat zagadnień poruszanych w piśmie Orozjusza⁵³.

Nie ma dokładnych informacji o tym, czy Orozjusz był całkowicie usatysfakcjonowany radami biskupa Hippony. Sam bowiem Augustyn uważał, że Orozjusz dużo się przy nim nauczył, jednakże sam nie zaspokoił w pełni jego oczekiwań. Dlatego też wysłał go do Palestyny, by tam spotkał się z Hieronimem i przedyskutował do końca swoje trudności doktrynalne. Zwłaszcza zagadnienie duszy ludzkiej i poglądów Orygenesesa na ten temat wymagały dokładniejszego wyjaśnienia: świadczy o tym zarówno list Augustyna, przesłany przez Orozjusza Hieronimowi, dotyczący zagadnienia duszy i jej pochodzenia⁵⁴ - prawda ta

51 Por. Augustinus, Epistola 166, 2, CSEL 44, 547.

52 PL 42, 669-678.

53 Epistola 169 /Ad Evodium/, CSEL 44, 611-622.

54 Por. Epistola 166 /De origine animae/, CSEL 44, 545-585, Czuj III 330-352; Augustyn przesłał też Hieronimowi inny list: Epistola 167 /De sententia Jacobi Apostoli/, CSEL 44, 586-609, Czuj III 352-367.

bowiem nie była jeszcze przez Kościół zdefiniowana - jak również odpowiedź Hieronima, przesłana Augustynowi przez Orozjusza⁵⁵.

Kwestia duszy i jej pochodzenia, o której traktuje "Commonitorium" zajmowała Orozjusza nie tylko podczas pobytu w Hiszpanii. Również bowiem po powrocie z Palestyny, gdzie - jak się wydaje - definitywnie rozwiązał swoje wątpliwości w rozmowie z Hieronimem, zamierzał udać się do Galesji, by i tam kontynuować walkę z błędami pryscylian i zwolenników Orygenesesa, będącymi przyczyną rozdarcia w wierze. Wspomina o tym w swoim "Liber apologeticus": "Albowiem Orygenes i Pryscylian i Jowinian, dawniej w sobie umarli, żyją w nich, i nie tylko żyją, lecz także przemawiają"⁵⁶.

"Commonitorium" Orozjusza jest zatem ważnym świadectwem walki z herezją pryscylianizmu i z podobnymi błędami, zaczerpniętymi zwłaszcza z nauki Orygenesesa, które rozwijały się szczególnie na terenach Hiszpanii. Pozwala też na odtworzenie w niektórych punktach też pryscylianizmu, który mimo licznych źródeł nadal pozostaje zagadką. Nie jest chyba kwestią przypadku, że ostateczne rozstrzygnięcia Kościoła w tej sprawie zapadły dopiero na synodzie w Brakarze w 561 lub 563 r., a więc po stu latach od śmierci Orozjusza.

Drugim polemicznym pismem Orozjusza jest "Liber apologeticus contra Pelagianos" /Pismo w obronie wiary przeciw pelagianom/. Dzieło to napisał - jak wyżej wspomniano - jeszcze w Palestynie przed powrotem do Afryki⁵⁷. Przyjmuje się więc, że powstało ono w okresie: wrzesień 415 r. - wiosna 416 r., a okazją do jego napisania był synod w Palestynie /wrzesień 415 r./, zwołany do przedyskutowania doktryny Pelagiusza. Orozjusz brał czynny udział w dyskusji zorganizowanej przez Jana, biskupa Jerozolimy. Jan stał po stronie Pelagiusza,

55 Epistola Hieronimi 134, 1, PL 22, 1161, Czuj III 386: "Przyjąłem męża godnego szacunku, brata mego, syna twojego, kapłana Orozjusza, zarówno przez wzgląd na jego zasługę, jak i z twego rozkazu".

56 Por. G. Segui Vidal /dz.cyt., 48/ pisze, że św. Augustyn tylko częściowo zaspokoił pragnienia Orozjusza, jak walczyć z pryscylianami, i dlatego wysłał go do św. Hieronima do Palestyny. W tym też celu Orojusz udał się także na Baleary, by zasięgnąć rady u Konsencjusza, mającego ogromne doświadczenie w walce z tą herezją, która była zlepkiem błędów przesłłości. Por. J. A. Davids, De Orosio et sancto Augustino Priscillianistarum adversariis commentatio historica et philologica, Rotterdam 1930.

57 A. Lippold, Introduzione, dz.cyt., XXI twierdzi, że dzieło to zostało napisane pod koniec 415 roku.

Orozjusz natomiast opowiedział się wyraźnie za stanowiskiem ortodoksji, którą reprezentował św. Hieronim. W trakcie dyskusji doszło do mocnego starcia między Orozjuszem a Janem, który zarzucił swemu przeciwnikowi, iż popiera heretycką doktrynę, jeśli głosi zasadę: "że człowiek nie może być bez grzechu nawet z Bożą pomocą"⁵⁸. Na te właśnie zarzuty odpowiedział Orozjusz pismem "Liber apologeticus".

W piśmie tym autor nasz pragnie wykazać przede wszystkim swoją prawowierność, a zarazem bronić prawdziwości nauki katolickiej. Swoją potyczkę z Janem przyrównuje do walki Dawida z Goliatem⁵⁹. Jest świadom, że ma za sobą wielkość i powagę wielkiego teologa Zachodu w osobie św. Augustyna oraz uważa się za reprezentanta i interpretatora jego myśli⁶⁰.

Z kolei przechodzi do przedstawienia głównych sprawców sporu palestyńskiego. Szczególnie zjadliwie wyraża się o Pelagiuszu: opisuje go jako niewykształconego prostaka, ślepego i nikczemnego nauczyciela; atakuje jego pochodzenie, wykształcenie i sposób zachowania; obnaża i wyjawia niedostatki jego duszy i ciała, nazywając go nawet "człowiekiem przepełnionym pychą i rozwiązłością". Pod koniec swego wywodu, przyznaje jednak, że powoduje nim bardziej nienawiść do herezji niż do człowieka, który ją głosi, a swoje dzieło kończy zawołaniem: "Oby Pelagiusz znienawidził swą herezję! Oby potępił swój błąd czynem i słowem oraz złączył się silnym węzłem ze swymi braćmi!"⁶¹

"Liber apologeticus" odsłania przed nami cechy osobowości Orozjusza. Nasz pisarz okazuje się być człowiekiem zuchwałym, ostrym, odważnym a jednocześnie pełen dowcipu i humoru, choć walczy na obcym terenie, biedny i bez środków, samotny i oddalony od swego kraju. Pismo to ujawnia nam także jego zdolności polemiczne: w swych wywo-

58 Liber apologeticus 7, 2, CSEL 5, 611 : "Episcopus /Johannes/ respondit: "ego te audivi dixisse, quia nec cum Dei adiutorio possit esse homo sine peccato".

59 Tamże, 2, 5, CSEL 5, 605-606.

60 Nie wyjaśniona jest nadal sprawa milczenia Augustyna odnośnie do udziału Orozjusza w synodzie jerozolimskim. Nawet gdy w liście 176 mówi o obrońcach ortodoksyjnej nauki wobec Pelagiusza, wymienia jedynie świętego Hieronima.

61 Liber apologeticus 33, 7, CSEL 5, 664.

dach jest prowokujący i zarazem przekonujący; błyszczący talentem, lecz często jest grubiański i ostry, a nawet potrafi się wyśmiewać z fizycznych wad swego przeciwnika. Nie pisze tego dzieła li tylko z próżnej chęci ośmieszenia swego przeciwnika Pelagiusza, ale przynajmniej ważniejsza i szlachetniejsza racja: czyni to, jak sam wyznaje, "by ukazać własną niewinność i oszczerstwa innych; by bronić wiary, obnażać perfidię i wskazywać palcem wilki, które podstępnie wkraśli się do stada Chrystusowego"⁶².

Trzecim dziełem Orozjusza jest "Historiarum adversus paganos libri VII" /Siedem ksiąg historii przeciw poganom/. Powstanie tego pisma jest ściśle związane z dziełem Augustyna "O państwie Bożym". Augustyn bowiem, po opublikowaniu w 415 r. lub najpóźniej w 416 r. pierwszych 10 ksiąg swego dzieła, uznał za konieczne uzupełnienie go inną rozprawą historyczną, utrzymaną również w tonie apologetycznym, lecz o mniejszym ładunku teologicznym; dzieło takie miało być stosowną odpowiedzią dla pogan na bezpodstawne ich pomówienia, że chrześcijanie są winni za obecne niedożędzia⁶³.

To właśnie zadanie zlecił Augustyn Orozjuszowi, który - jak wyżej wspomniano - przyjął je i wypełnił w latach 417-418⁶⁴. W celu wykonania tego "polecenia" zgromadził bogaty materiał źródłowy, korzystając tak ze starożytnych historiografii, jak i z dostępnych mu kronik i roczników. Obok Biblii wykorzystał przede wszystkim "Kronikę" Euzebiusza w opracowaniu Hieronima oraz jego "Historię Kościoła" w przekładzie Rufina. Korzystał ponadto z Florusa, Epitome Justyna w przekazaniu Pompejusza Trogusa, Liwiusza - prawdopodobnie tylko z jego Epitome Eutropiusza, Swetoniusza, Tacyta, Cezara, Hircjusza oraz sięgał do pierwszych dziesięciu ksiąg "O państwie Bożym" Augustyna. Widoczne są w nim również liczne reminiscencje

-
- 62 Tamże, 1, 1-2, CSEL 5, 603; E. Corsini /Introduzione, dz. cyt., 42/ twierdzi, że motywem napisania tego dzieła było przede wszystkim pragnienie, by znaleźć się w gronie wielkich obrońców ortodoksji, jak: Aureliusz z Kartaginy, Hieronim, Augustyn.
- 63 Por. E. Corsini, Introduzione, dz. cyt., 30 nn; B. Lacroix, La date du XIe livre du De civitate Dei, VC 5/1951/ 121-122.
- 64 Por. E. Corsini, Introduzione, dz. cyt., 35-51.

z Cycerona, Wergiliusza i Lukana, a nawet cytaty takich autorów, których sam nie znał dokładnie. Tego rodzaju zabieg A. Lippold uważa za "dekorację" czy też za "erudycyjne popisy" naszego pisarza⁶⁵.

Dzieło to Orozjusz podzielił na 7 ksiąg, przyjmując układ chronologiczny. Pierwsza z nich przedstawia dzieje świata od Adama i Ewy do założenia Rzymu; w księdze tej z konieczności wprowadził nasz pisarz inny niż w pozostałych księgach sposób liczenia czasu: tu wszystkie zdarzenia określał "ante Urbem conditam", w pozostałych zaś księgach - "ab Urbe condita". Księga II obejmuje historię od założenia Rzymu do ok. 400 r. przed Chrystusem, to znaczy na Wschodzie - do bitwy pod Kunaksą, na Zachodzie zaś - do najazdu Gallow. Na szczególną uwagę zasługuje pierwszy rozdział tej księgi, w której Orozjusz, wychodząc z biblijnego obrazu księgi Daniela o czterech królestwach świata i komentarza Hieronima do tej Księgi Pisma świętego, przyjmuje istnienie czterech królestw świata w dziejach ludzkości: Babilon - na Wschodzie, Macedonia - na Północy, Kartagina - na Południu i Rzym - na Zachodzie⁶⁶.

Całą zatem historię ludzkości sprowadził Orozjusz do dziejów czterech królestw, które kolejno dominują nad światem: przy czym trzy pierwsze królestwa są przygotowaniem dla dziejów czwartego, którego posłannictwem jest głoszenie Ewangelii Chrystusowej. O ile w księdze II wszystkie zdarzenia obracają się wokół pierwszego królestwa świata - Babilonii, to w księdze III centrum stanowi drugie królestwo - Macedonia, a dzieje świata doprowadzone do czasów diadochów. Księga IV poświęcona jest trzeciemu królestwu - Kartaginie, a od V księgi, która doprowadza historię aż do powstania Spartakusa, na plan pierwszy wysuwa się czwarte królestwo - Rzym. W VI księdze przedstawione są dzieje świata aż do narodzenia Chrystusa, które jest centralnym wydarzeniem w historii ludzkości, wokół którego skupiają się wszystkie zdarzenia i mają w nim swoje wypełnienie. Księga VII poświęcona jest czasom chrześcijańskim, które w świadomości Orozjusza są zespolone z dziejami królestwa Rzymu; to zaś zespolenie rzymskości i chrześcijaństwa daje podstawę do dalszego trwania świata.

65 Tamże, XXXIV.

66 A. D. von den Brincken, Studien zur lateinischen Weltchronistik bis in das Zeiten Ottos von Freising, Düsseldorf 1955, 80-85.

W zwięzłej formie siedmiu ksiąg "Historii przeciw poganom" ukazał Orozjusz całe dzieje świata, chcąc w ten sposób udowodnić poganom, że różnego rodzaju nieszczęścia, spadające na ludzkość w przeszłości, były większe od tych, które mają miejsce obecnie; że klęski ówczesnego Rzymu nie były spowodowane lekceważeniem dawnej religii, ani też rozwojem chrześcijaństwa; że Rzym, mimo że się w nim wiele zmieniło na lepsze po przejściu Chrystusa, musi jednak jeszcze dużo wycierpieć z powodu prześladowania chrześcijan⁶⁷.

Autor nasz przekazał więc potomności zwięzłą i na pozór całościową, a przede wszystkim pierwszą chrześcijańską syntezę całej historii ludzkości, poczynając od stworzenia człowieka aż do 416 r.; jego dzieło okazuje się też pierwszą historią Europy⁶⁸. "Historia przeciw poganom" jest ważnym źródłem do poznania czasów współczesnych Orozjuszowi, zwłaszcza w części końcowej, w której przedstawia współczesne sobie wydarzenia⁶⁹. Ten pierwszy zarys historiografii jest całkowicie dostosowany do łacińskiej mentalności chrześcijańskiej, która jest - jak stwierdza B. Lacroix - "przede wszystkim biblijna, zwrócona ku Rzymowi będącemu na drodze do nawrócenia; świadoma faktu inwazji barbarzyńców, którzy ze wszystkich stron przekraczali niepewne granice starożytnego świata; moralizatorska do tego stopnia, że przypisująca jedynie Opatrzności Bożej cele i intencje, które dziś w naszych oczach wydają się czysto ludzkie"⁷⁰. Była to więc historia powszechna, filobarbarzyńska, providencjalistyczna i jako taka od początku zaakceptowana.

Poza pochwałami, których nie szczędzili Orozjuszowi Augustyn i Hieronim, także Gennadiusz uważał go - jak już wspomniano - za "męża wymownego i znawcę historii". Papież Gelazy I nazwał go największym erudytą wśród pisarzy chrześcijańskich⁷¹. Biskup Saragossy Braulion informuje, że Orozjusza uważano za jednego z najbardziej utalentowanych i wykształconych ludzi⁷². Kasjodor nazywa go "komi-

67 Por. *Historiae* VII 26, 2 nn, CSEL 5, 493.

68 Por. F. Wotke, s.v. *Orosius*, RE XXV 1189; B. Lacroix, dz.cyt., 16.

69 Por. A. Lippold, *Orosius, christlicher Apologet und römischer Bürger*, "Philologus" 113/1969/ 92-105.

70 La importancia de Orosio, "Augustinus" 2/1957/ 8.

71 De libris recipiendis et non recipiendis, PL 59, 161.

72 Epistola 44, PL 80, 692.

latozem chrześcijaństwa i pogaństwa" oraz zaleca jego "Historię przeciw poganom" jako lekturę dla mnichów⁷³. Za swoje źródło uważali Orozjusza, jak informuje wydawca jego krytycznego tekstu C. Zangemeister, tacy historycy jak: Prosper z Akwitani, Izydor z Sewilli, Grzegorz z Tours, Jordanes, Beda Czcigodny i Paweł Diakon⁷⁴. Cytowali go i naśladowali nie tylko historycy Średniowiecza, jak: Frechulf z Lisieux, Otton z Freising, Honoriusz z Augustodunum, Gotfrid z Viterbo, lecz także inni pisarze tego okresu, jak: Alkuin, Jan z Salisburii, Wincenty z Beauvais. Dante umieszcza Orozjusza w "Boskiej Komedii" w niebie obok Alberta Wielkiego, Tomasza z Akwinu, Dionizego Aeropagity i Boecjusza. Wspomina go Petrarca, choć z trudem wybacza mu porównanie Rzymu do Babilonu. W opactwie Cluny czyta się jego "Historię przeciw poganom" obok historii Józefa Flawiusza, Bedy i Liwiusza⁷⁵. Twórca hiszpańskiego teatru narodowego Lope de Vega /1562-1635/ wprowadza go nawet do swej komedii "El Cardenal de Belén" jako świętego i żarliwego kapłana⁷⁶.

Ważnym świadectwem uznania, jakim się cieszył Orozjusz w Średniowieczu i w wiekach późniejszych, jest również tradycja rękopiśmiennicza. Istnieje ponad 200 rękopisów, których klasyfikowanie rozpoczął C. Zangemeister⁷⁷, a zakończył D. J. A. Ross, dając listę ilustrowanych rękopisów, z których najstarszy sięga VI, a nawet 2. poł. V wieku⁷⁸.

Można by także prześledzić historię wydań jego tekstu, począwszy od pierwszego opracowanego przez Schüsslera w 1471 r., a skończywszy na ostatnim C. Zangemeistera, opublikowanym w wiedeńskiej serii Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum⁷⁹. Spośród

73 Institutiones I 17, 1, PL 70, 1134.

74 Por. Index scriptorum qui Orosio usi sunt, CSEL 5, 701-707.

75 Por. B. Lacroix, dz.cyt., 18 i 19.

76 El Cardenal de Belen, w: Obras de Lope de Vega, wyd. R. A. E., Madrid 1893, IV, 180 i 182.

77 Por. Praefatio, CSEL 5, XX-XXIIII.

78 Illustrated Manuscripts of Orosius, "Scriptorium" 9/1955/, 35-56; por. Biblioteka Laurentyńska ms. Plut. 65, 1 - jedna z pierwszych prób pisma iluminowanego. Lowe, Codices latini antiquiores, III nr 298.

79 Pauli Orosii Historiarum adversum paganos libri VII, Vindobonae 1882 = CSEL 5.

licznych wydań jego "Historii przeciw poganom" do najbardziej znanych należą: S. Havercampusa i Margarino de la Bigne'a⁸⁰.

Te same wnioski można wysunąć na podstawie dokonanych przekładów historycznego dzieła Orozjusza na inne języki. Po tłumaczeniu króla Alfreda Wielkiego na anglosaski w IX w., pojawił się w X w. przekład kalifa Kordoby Abderremana III, później na przełomie Średniowiecza i Renesansu powstały liczne adaptacje i parafrazy w języku francuskim, niemieckim i włoskim⁸¹.

Zainteresowanie, jakim cieszył się Orozjusz w Średniowieczu i Renesansie przejawiało się w nieprzerwanej serii wydań oraz opracowań i trwało aż do XVIII wieku⁸². W związku z rozwojem nauk historycznych w XIX w. poddano również krytycznej ocenie "Historię przeciw poganom" Orozjusza, co w konsekwencji osłabiło też zainteresowanie samym autorem. Dziś jedynie filologowie poświęcają mu swoją uwagę, badając język jego dzieła i wykorzystane źródła⁸³. Po drugiej wojnie światowej nastąpiło swego rodzaju odrodzenie zainteresowań dziełem Orozjusza. Powstało wiele prac, których przedmiotem są jego historyczne, apologetyczne i teologiczne poglądy. Zajmowali się nim tacy autorzy, jak: K. A. Schöndorf⁸⁴, G. Fink⁸⁵,

-
- 80 Wydanie S. Havercampusa w PL 31, 663-1174, a M. de la Bigne'a w serii: Maxima Bibliotheca Veterum Patrum, vol. V.
- 81 Por. A. Potthast, Bibliotheca historica Medii Aevi, ed. II, Graz 1896, 883.
- 82 Por. H. W. Phillot, Paulus Orosius, Dictionary of Christian Biography, London 1887, IV, 157-159.
- 83 C. V. Daucker, Kleinere Studien II, Der Latinität des Orosius. Vorarbeiten zur lateinischen Sprachgeschichte, Berlin 1884; J. Svennung, Orosiana, Syntaktische, semasiologische und kritische Studien zu Orosius, Uppsala 1922; C. Zangemeister, Die Handschriften des Orosius in den britischen Bibliotheken, Wien 1876.
- 84 Die Geschichtstheologie des Orosius, Diss., München 1952.
- 85 Paul Orose et sa conception de l'histoire, Aix-en-Provence 1951; Recherches bibliographique sur Paul Orose, "Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos" 58/1952/ 271-322.

B. Lacroix⁸⁶, E. Corsini⁸⁷, A. Lippold⁸⁸, H. W. Goetz⁸⁹.

Można zatem przypuszczać, że zainteresowanie Orosjuszem i jego dziełami nadal będzie się rozwijać, gdyż - jak twierdzi jego znawca B. Lacroix - istnieje jakaś analogia między bolączkami i niepokojami naszego wieku a cierpieniami i niepokojami tamtego okresu⁹⁰. Dzieła jego zasługują na to, by znów były czytane, nie tyle ze względu na walory historyczne, co raczej z uwagi na zawarte w nich poglądy.

Ks. Kazimierz Obrycki - Warszawa

DE VITA AC OPERIBUS OROSII
/Argumentum/

Hoc in commentariolo de vita ac litteraria activitate Orosii tractatur. Primum antiqui illi fontes exponuntur, in quibus certae et validae mentiones de Orosio factae sunt. Deinde tria eius opera diligenter explicantur: primum opusculum, quod inscribitur "Commo-nitorium de errore Priscillianistarum et Origenistarum" Orosius in Hispania /ante 415/ scripsit, dum errorem Priscillianistarum et Origenistarum in patria eius valde dissitum studiose depugavit. Secundum opusculum, quod inscribitur "Liber apologeticus adversus Pelagianos" in Palestina /415-416/ scriptum est; ibi Orosius, particeps synodi adversus Pelagianos congregatae, firmus propugnator doctrinae Ecclesiae declaratus est. Postremum eius opus, quod inscribitur "Historiarum adversus paganos libri septem" in Africa /417-418/ praeparatum est. Quod opus historiale supplementum ad librum s. Augustini, qui inscribitur "De civitate Dei", scripsisse videtur. Hoc opere Orosius paganis, qui Christianis omnem culpam pro huius mundi miseris ac malis iniuste exprobraverant, rectum responsum dare voluit. Denique de auctoritate, potentia et honore, quae Orosio in antiquitate Christiana et in mediis sequentibusque aevis usque ad diem hodiernum fuerunt, copiosius dictum est.

86 La importancia de Orosio, "Augustinus" 2/1957/ 5-13; Orose et ses idées, Montréal - Paris 1965.

87 Introduzione alle "Storie" di Orosio, Torino 1968.

88 Griechisch-makedonische Geschichte bei Orosius, w: "Chiron" 1/1971/ 437-455; Orosius, christlicher Apologet und römischer Bürger, "Philologus" 113/1969/ 92-105; Rom und die Barbaren in der Beurteilung des Orosius, Diss., Erlangen 1952.

89 Die Geschichtstheologie des Orosius, Darmstadt 1980; Orosius und die Barbaren, Historia 29/1980/ 356-376.

90 Por. Orose et ses idées. 21.